

Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь
Установа адукацыі
«Беларускі дзяржаўны ўніверсітэцкі цэнтр
імя Максіма Гельма»

Н. Г. Мазурына, А. Ю. Лозка

КАЛЯНДАР У ЧАСЕ І ПРАСТОРЫ: ВЫТОКІ, СІНТЭЗ КУЛЬТУР, СТЫЛІ

*Рэкамендавана выцэбна-метадычным аб'яднаннем
на педагогічнай адукацыі ў якасці выцэбна-метадычнага дапаможніка
для студэнтаў установаў вышэйшай адукацыі, якія навуцаюцца
на спецыяльнасці 1-08 80 02 Тэорыя і метады навування і выхавання
(суветная і айчынная культура)*

*Вучэбнае выданне
змяшчае расклад падманяка*

Мінск
БІНУ
2018

Тэма 1. АСТРАЛЬНЫЯ ўЯЎЛЕННІ ЧАЛАВЕКА І МЕСЯЦОВАЕ ЗЛІЧЭННЕ ЧАСУ

Сучасны чалавек прывыкчыў да таго, што няма нічога больш устойлівага, як пастаяльны бег часу і гадавы календар, якому адпавядае жыццё і рух усіх спраў чалавечых. Але як толькі пачынаеш паглыбляцца ў вывучэнне самога паняцця «календар», у разнастайнасць сусветных календарных стыляў, разумеш, што не ўсё так проста. Наадварот: у гісторыі культуры народаў свету існавала вялікае мноства календароў і іх варыянтаў.

Календар (ад лац. *calendae* – назва першых дён кожнага месяца ў рымлян, *calendarium*, літар.: пазыковае кніжка) – 1) Сістэма злічэння працтычных прамяжкаў часу, якая выкарыстоўвае перыядычныя з’явы прыроды: вярчэнне Зямлі вакол Сонца і вакол уласнай восі, рух Месяца вакол Зямлі. Спробы ўзгадніць між сабою гэтыя з’явы прывялі да стварэння трох тыпаў календара: месяцовага, месяцова-сонечнага і сонечнага, найбольш распаўсюджанага. У аснову сонечнага календара пакладзены сонечны трапічны год. 2) Даведчае друкаванае выданне ў выглядзе табліцы або кніжкі, якая змяшчае паслядоўны пералік дён года з указаннем розных іншых звестак (святаў, памятных дат, астранамічных падзей і да т. п.).

Па сваёй прыродзе і сутнасці календар – гэта феномен матэматычнай астраноміі і гістарычнага развіцця homo sapiens ад эмпірычнага засваення ведаў і кансерватыўна-міфалагічнага мыслення да сучаснага касмічнага светабачання, з аднаго боку, а з другога – багатая інфарматыўная крыніца, непазнаная зорка, дакладны сонечны гадзіннік (гномон) і прыстасаванае чалавечаму тварэнню, якое патрабуе ўдасканалвання. У народзе існуе пампознае сцвярджэнне, што з часам і наогул календаром з’яўляюцца толькі дакладнасць і гармонія. Аднак гэтыя паняцці ў адносінах да разглядаемага прадмета выклікаюць больш пажаданне і інтэнес, чым рэальную сутнасць спраў. Альтымальныя сродкі годазлічэння лічце ідукацыя, існуе некалькі новых больш дасканальных праектаў і на эмблему Сусветнага календара вынесены чатыры словы: гармонія, лад, раўнавага, устойлівасць. Вядомы амерыканскі даследчык храналогіі Э. Бікэрман афармыстычна выказаўся: «Календар – гэта такая рэч, якую не ў сілах растлумачыць ні логіка, ні астраномія».

Асноўная праблема календара заключаецца ў тым, што астранамічны, трапічны год складаецца з 365 сутак 5 гадзін 48 хвілін 46,1 секунд, астранамічны месяц – з 29 сутак 12 гадзін 44 хвілін 2,3 секунды (сінадрычны месяц складае 29,5306 сярэдніх сонечных сутак), з-за чаго немагчыма ідэальна выразіць даўжыню месяца і года ў сутках, а тамсама года ў месяцах. Месяцовы год карацей сонечнага амаль на 11 сутак. Каб зразумець гэтую акалічнасць нашаму далёкаму продку патрэбна было знайсці ў кругазвароце дён сталую кропку адліку, якую мы цяпер называем Новым годам, а раней – Новым летам. Сінадрычны месяц складае 29,5306 сярэдніх сонечных сутак.

У астранамічным годзе найбольш трывалымі кропкамі з’яўляюцца **Раўнадзеньствы** (20–21 сакавіка, 22–23 верасня) і **сонцастаянні** (21–22 чэрвеня, 21–22 снежня).

Першымі адлікамі часу, якія мог заўважыць старажытны чалавек, былі дзень і ноч, што ўзасвабілі святло і цемру. Маючы прымітаўныя веды, ён мог спасцігнуць месяцовыя меры часу, якія характарызаваліся сістэмай зменняў фаз асноўнага нябесна-начнога святла. Яны першапачаткова задаваліся homo sapiens у календарнай арэнтацыі, а затым засталіся ў пасуўным бытаванні да нашых часоў. Гэты самы старажытны календар без уліку перамяшчэння Сонца і перамен пор года, як лічыць даследчыкі, сапраўды мог ужывацца тады (па перакананні даследчыкаў), калі ні земляробства, ні жывёлагадоўля яшчэ не былі развіты.

Месцавое злічэнне часу

Далейшае развіццё чалавека прывяло да з’яўлення сістэмы «**месяцовы год**». Звычайная практыка паказвала, што 12 месяцовых зваротаў утварае кола, пры якім адбываецца адноснае паўтарэнне ў прыродзе, з’яўленае з коламі і лішчым. Да таго ж лік 12 раскладаецца на 2, 3, 4 і 6 частак. Гэта значна пазней прыйдзе ўсведамленне, што «месяцовы год» не супадае з сонечным. Працтыгасць першага складае прыблізна **354,367056 сутак**. Месяцовы год карацей сонечнага на 10,875139, г. зн. амаль на 11 сутак.

Вядома, што месяцовы календар з годам у 354 суткі ўжываўся ў трэцім тысячагоддзі да н. э. у гарадах-дзяржавах Месапатаміі, а затым Вавілонскім царстве, у VII ст. н. э. быў удасканалены ў Арабскім халіфале. У наш час мусульманскі месяцовы календар хіджра арабскага і турэцкага цалстаў прымяняецца побач з іншымі леталічэннямі ў краінах Азіі і Афрыкі, дзе распаўсюджаны іслам.

Можна назваць унікальнай і архаічнай з’явай ужыванне ў быцце беларусаў элементаў старажытнага месяцовага календара, які найбольш праўдліва ў народных прыкметах і павер’ях, варажбе, этылагічных і касмалагічных легендах. Не вельмікае сумнення павага і нават культ да начнога святла ў нашага народа. «На Месці нельга пальцам паказваць, нельга і мацьціца, калі ён свеціць», – зафіксаваў у пачатку XX ст. на Палессі польскі даследчык К. Машынскі. «Месяц мае вліску» ўладу на расліну, жывёлу, людзей і нават на пагоду», – запісаў на Случчыне А. Сержутоўскі. Сучасны маскоўскі аўтарытэтыны навуковец С. Талстай справядліва заўважае, што «Палескі народны календар у большай ступені арэнтаваны на месяцовы цыкл, пры гэтым кожная фаза Месяца лічыцца спрыяльнай ці неспрыяльнай для такіх або іншых сельскагаспадарчых работ або сямейных падзей» [41, с. 251].

Маючы разнастайныя матэрыялы, зафіксаваныя фалькларыстамі і этнографамі мінулага і сучаснасці, не ўдзілі влікай складанасці рэканструюваць **месяцовы календар беларусаў** у паслядоўнасці змення фаз спадарожніка Зямлі. Пераканаемся, што ў ім улічаны ўсе фазы і нават некаторыя падфазы з наўнасцю разнастайнай лексічнай семантыкі першых хранонімаў.

- **1–2 сутак (с.). Мяжа**, Ветах, Веташок, Чарнец, Пустыя дні, Паўночныя ночы (Бязмесцовыя ночы, новы месці).

Нешчаслівыя дні. Не збіраюцца ў дарогу, нічога не купіваюць, не сеюць. Калі нараджаецца дзіця, то ў яго можа не быць патомкаў, ці не будзе доўга жыць.

- **1 дзень. Перастульны дзень** (Бязмесцовы дзень, напярэдадні «маладога» Месяца. На самай справе сінадрычны месяц змяшчае 29,53 сутак).

- **1–7(8) с. Маладзік**, Маладзіковы тыдзень (пара маладога Месяца, Першая квадра).

Маладзіку, як пачатку месяца, больш прысвечана ўвагі ў народных ведах. Коротка спынімся на яго семантыцы.

Каб шанцавала, лепш першы раз Маладзік убачыць з правага боку. Звычайна змянялася надвор’е: дождж, мароз, адліга. («Маладзік павінен абмывацца»). Яліч не селяць, але ў іншых рэгіёнах выконвалі розныя сельскагаспадарчыя работы, напрыклад, хасці. Спраўляліся са свічнай наогул перад Поўняй (сала белая). Мачылі лён, каб быў белы. Рабілі «уваходзіны» ў першую кватэру Маладзіка (Першамесцовы тыдзень). Каб лепш збіраўся пчола, ставілі вулі. Прыгчыталі садавіну. Не чысцілі коміны. Гапілі раны. Лічыцца, што ў гэты час нараджаюцца людзі, якія не ведаюць затым старасці.

Закавалася німала прымет на прадказанне надвор'я. Капі Маладзік з'яўляўся непагодзівым летам, то ўвесь месяц будзе трымацца цёпла, пры халодным – халодна. Капі рогі ў Маладзіка прыжыты ўтору і завостраныя, то месяц будзе стаць цёплым надвор'ем, а зімою цёлы тыдзень будучы моцныя маразы. Капі яны юбы падмаюцца ўверх, або ніжні рог святлейшы за верхні, то «будзе ўтывацца кудзельку дажджом». У Рэчымі Палессі Ч. Пяткевіч зафіксаваў: «як Месяц надзене рабінаву або пасіную шапку, то на трэці дзень будзе вецер, снег або дождж і такую самую перамену варажаць тае самае ночы, капі абвядзецца калісом здалёк. Капі Месяц пачырванее, то будзе дождж» [5, с. 156].

Лічынца спрыяльным часам для варажбы. У замовах, як найбольш старажытных жанрах фальклору, «першы цар – ясен Месяц на небе, другі цар – зелян Дуб у полі, трэці цар – белы Камень у моры». У адной з іх называюцца фазы святла. Палеская замова ад «Агно» («капі ў дзіці жар»): «Каб агонь не пачынаўся ні ў Маладзіку, ні ў Сходзе, ні ў Падзаве, ні ў Перахроу і зроду нікоці» (Лельчэпі р.). Да Маладзіка ці наогул Месяца-ясенчыка глядаюцца пры розных хваробах, асабліва зубных.

» 5–7(8) с. **Молочныя дні.**

Складвалі агародніну, квасілі капусту. (Канец Першай квадры).

» 7(8) – 12(13) с., **Сямак**, Семачок (першыя сем дзён пасля Маладзіка).

Стрыгілі валасы. Будавалі кату. Саджалі агуркі, кватуху – на седала.

» 12(13) – 14 с. **Падпоўня** (канец Першай квадры).

Больш спрыяльныя дні для службы. Квасілі капусту. Снавалі кросны. Перад Поўняй карысна лічачы жараброў, кабанчыкаў, бячжоў, каб паўнелі. Саджалі птушак на седала. Сякі мес для будоўлі, закладвалі кату. Праводзілі абрад «проведаць» (рытуальны агледзі поля перад ворывам), каб засеці белы поўняк. Лічылі, што ў падпоўню і поўню нараджаюцца разумныя, сталыя людзі.

» 14–15 с. **Поўня**, Чырвоны Месяц (канец Другой квадры).

«Капі Каін забіваў свайго брата, на небе была Поўня, якая адразу ж прышла кроў першага пакутніка, таму Месяц бывае чырвоны...» – сведчыць легенда. Загойвалі раны. У некаторых рэгіёнах лічылася лепшай парой. Садзілі бульбу, гарбузы (у іншых рэгіёнах наадварот) і іншыя расліны, каб не было пуставету. Распачыналі службу збожжа і іншыя заняткі з гэтай нарыктоўкі разнастайных запасаў. Купілі жытлё. Сякі ляды, чысцілі сады. Гулі палазы, абручы, абады, бо дрэвы не крохкія.

У XIX ст. фалькларысты занатавалі прадказанні, якія бытуюць і ў XXI ст.: «Капі поўня Месяц знаходзіцца ў адным невялікім крузе, то на другі дзень будзе непагода; капі ж ён знаходзіцца ў сярэдзіне вялікага ці некалькіх кругоў, то непагода надзідзе дні праз тры ці, дакладней, – праз столькі дзён, колькі было кругоў» (М. Нікіфароўскі); «Капі, паводле народнага выразу, Сонца ці Месяц абраціліся (г. зн. абкружаны, як сарочкай, туманным кругам) і гэта будзе ўлетку, тады трэба чакаць бурі, а ў зімку – мідзельцы. Вяслікавы туман вакол Месяца паказвае на моцныя вятры, непагоды» (І. Берман) [13, с. 8]. Наогул, капі Месяц абкружаны колам, то, акрамя дажджу, на трэці дзень, абзначае: летам – непагода, зімой – снег. Чырвань – да дажджу, ясная «паўната» – яснае надвор'е да самага Маладзіка, цямнішца – да суровай зімы.

» 16–27 с. **Рушанне** (пара пасля Поўні, пачатак трэцяй квадры, два тыдні).

Можа пайсці дождж, як лічачы у Брагінскім раёне.

» 16–21 с. **Гнілуха**, Гнілец, Гнілая пара, Гнілы тыдзень, завяршэнне Трэцяй квадры.

Неспрыяльны тыдзень для службы і іншай працы, бо можа згнісці. Не будавалі кату, не сапілі сала і агародніну, не нарыктоўвалі капусту, каб нічога не згігло.

» 22–27 с. **Старыя**, Стары Месяц, Зыгод, Схода, Збыта, Сходныя, Крайні дні, Апошнія квадра (дні на зыгодзе Месяца).

Нешчаслівыя дні. Нельга працаваць, выконваць работу, якая патрабуе чысціні, (прыбіраюць у хаце, капусту рэжуць і садзяць, чысціць сямля, робяць хлебную дрэжку). Будавалі кату, але не нарыктоўвалі драўніну, каб шапаль не сапсаваў. Не распачыналі вясліцкі і не рабілі нічога важнага ў гаспадарцы. Не саджалі кватуху на яцца, не купілі, не пазычалі, не пачыналі службу. У некаторых раёнах у Старым Месяці падыходзіць для выканання любая праца: садзіць, нарыктоўваць сала – не будзе чарвей, але можа пачарнець. Не мачалі лён, бо пачарнее. На Ветаху добра зашывалі раны, лічыліся хваробы, знічаліся розныя шкоднікі агароду і г. д.

Звычайны сонечны календарны месяц, які налічвае 30–31 дзён, ніякім перыядычным працэсам прыроды не адпавядае. Затое месяцовы месяц з працягласцю ў 29,5 дня ёсць натуральны перыяд, з якім звязаны цыклічныя змены ў прыродных працэсах на Зямлі. У поўны месяцовага месяца адбываюцца прылівы на морак і акіянах, прычым магутнасць іх павялічваецца і памяншаецца ў залежнасці ад дня месяцовага месяца; змяняюцца паводніны атмасферы; праходжанне Месяца праз магнітасферны шлейф Зямлі змяняе параметры магнітасферы; адлюстраванне сонечнага святла ад паверхні Месяца таксама перыядычна змяняецца і ўсе гэтыя змены маюць сваё адлюстраванне ў арганізме раслін, жывёл і чалавека.

Сучасная навука знайшла сувязі, з дапамогай якіх Месяц уплывае на чалавека. Так, з-за моцнага гравітацыйнага ўздзеяння Месяца на абалонку Зямлі (швэрдую і вадку) у дні маладзікоў і поўняў моцна змяняюцца наступныя фізічныя параметры: вільготнасць, атмасферны ціск, тэмпература, электрычнае і магнітнае папі. Аказваецца, нават найбольшыя змены гэтых параметраў аказваюць уплыў на чалавечы арганізм. Але капі яны адбываюцца рэзка і моцна, а арганізм чалавека палігрэдне слабаплы, зашпакованы і г. д., то гэта прыводзіць да з'яўлення разнастайных хвароб. Напрыклад, рэзка ваганні атмасфернага ціску парушаюць стабільнасць крылатворных функцый, што прыводзіць да такіх захворванняў, як гіпертанія, розныя рэідэнтны сардэчна-сасудзістых парушэнняў.

Астральныя прыкметы

Як лічачы даследчыкі, глядае на іх з увага *старажытнасць прыкмет*, некаторыя з якіх прышлі да нас з неаліту. Вядомы прадказанні, зменшаныя ў Евангеллі. Напрыклад, Ісусаў напамінак: хмара, якая ўзнікае з захаду, – на дождж (Лука XII. С. 54–55); Барвовы заход сонца – на добрае заўтрашняе надвор'е (Матф. XVI. С. 2–3). Падобныя прыкметы маюцца амаль ва ўсіх еўрапейскіх народаў. Знаходзім у нас: «Капі рана на захадзе стаіць хмара, то будзе дождж»; «Сонца, заходзячы зрод жуўта-чырвоных хмар, варажыць на пагоду. Слаба-чырвоны, ад сходу цямнейшы пох на заходняй старане неба пасля захаду сонца варажыць пагодны дзень».

Як паказваюць *працы на народнай астраноміі і касмалогіі* І. Бермана, К. Машынскага, Ч. Пяткевіча, А. Сержытуўскага, М. Федароўскага і інш., веды сляпы і гэтай галіне ўяўляюцца даволі рэалістычнымі і здаўна набытымі. Неадукаванаму селяніну XIX ст. можа пазайздросціць сучасны чалавек, узброены шматлікімі ведамі і нават дапаможнымі прыборамі. Далёка не кожны цяпер можа так арыентавацца ў начным небе, каб вызначыць становішча і рух зорак, ведаць назвы і паданні пра іх, вызначыць бакі свету, цалы сельскагаспадарчай працы і нават гадзіны.

Асабліва шмат назіранняў было звязана з Сонцам, якога лічы больш абагаўлялі, чым начное святло. Па яго вышні над гарызонтам і адсутнасцю пасля вечара вызначалі час сутак найперш у чатырох вымярэннях: раніца, дзень, вечар, ноч. Маглі быць і больш дробныя адрэзкі часу, якія вымяраліся крокамі ўжо па даўжыні ценьі. Напрыклад, і цяпер гавораць на Палессі «Крокаў восем – палуднаваць просім, а дваццаць сем – пастух на лаве сеў».

Гадзінікам назіральнаму селяніну служыла гэўнае размяшчэнне зорак, час узыходу Месяца у розных фазах, ранішняя (Зарніца) і вясчэрняя зоркі (Венера, Вечарніца). Святар І. Берман зафіксаваў у Валожынскім прыходзе: «Прыкладна каля заговін Піліпавых, капі ўставаць ноччу і капі Сітцо (Сітцо і Рашэтыя – сурор'е Пляцкі – А. Л.) будзе ўжо на поўдні, то час уставаць; тады да святла можна ў 4 выпадкі вымаляціць 3 капы (капа – 60 снапоў)» [13, с. 6]. Пра вызначэнне часу дня па «поўнях», па сурор'ях і інш. расказае Ч. Пяткевіч: «Ноч... дзешч яе таксама на чатыры пары: *вечар*, ад змрэння і больш-менш да гадзін 12; *ноўнач* – гадзін 12 – 1; і *глобасць* – 2 гадзіны. *Першыя неўні* – ад 2 – 3 гадзін; *другія неўні* – ад 3 да 5 гадзін раніцы... Кожны гаспадар на працягу доўгіх год мае дастаткова часу, каб вывучыць, дзе знаходзіцца Касар у дачыненні да яго хаты ў розных зімовых поры».

Селянін добра ведаў нябесны купал, які, па яго ўяўленні, абапіраўся на Палярную зорку (Старар), вакол якой круціцца іншыя. Вялікую Мядзведзіцу называлі таксама Вазам, Вазном, Карцом. Акрамя яе начны час паказвалі самабытнаму «астраному» сузор’е Арыёма, якое называлі таксама Тры Каралі, Касар, Косы, Матавіла, Чэпіга, сузор’е Пляяды, яно ж – Валасажар, Рэшата, Сітка, сузор’е Малой Мядзведзіцы... Знаходзілі ў небе ўсе планеты-зоркі, распавядалі пра іх цікавыя легенды і прыкметы, захапіліся Млечным Шляхам (Гусінай, Птушачаю ці Малочнай дарогай). Ведалі пра зацьменні, каметы, метэарыты, сузор’і.

Варта адзначыць, што ў Беларускай фальклорна-этнаграфічнай спадчыне захаваўся яўны і багаты рэлігійны пакланення нашых далёкіх продкаў розным нябесным свецілам, якія затам з’явіліся з практычнымі назіраннямі дзеля пазнання астранамічных заканамернасцей і выкарыстання эмпірычных ведаў у календарных метах. Гісторыя беларускіх земляў сведчыць, што нашы продкі актыўна ўдзельнічалі ў пошуку аптымальных сродкаў годазлічэння.

? Пытанні і заданні

1. Выберыце правільны варыянт адказу. З чаго складаецца астранамічны год?

- а) 365 сутак 5 гадзін 48 хвілін 46 секунд
- б) 365 сутак 7 гадзін 2 хвіліны 46 секунд
- в) 366 сутак 3 гадзін 15 хвілін 30 секунд
- г) 365 сутак 14 гадзін 48 хвілін 46 секунд

2. На колькі сутак месяцавы год карацей за сонечны?

3. Суаднясіце фазы месяца:

Мясяц	5–7 (8) сутак
Поўня	16–21 сутак
Моцныя дні	1–2 сутак
Гнілуха	14–15 сутак

4. Прачытайце сказ: *«Іскаеала прыкмета: каб шанцавала, лепш першы раз Маладзкіх убачыць...»*.

5. Якія назвы мела сузор’е Малой Мядзведзіцы? Падрэсліце. *Рэшата, Гусіная дарога, Сітка, Птушачая дарога.*

6. Раскрыйце паняцце «месяцовы календар» і прывядзіце прыклады яго следоў у БНК.